TARIXIY ROMAN POETIKASI VA TARIXIY SHAXS KONSEPSIYASINING ADABIYOTSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Khakimov Mukhammadjon
ORCID: 0009-0000-8275-3724
hakimovmc@gmail.com
TIFT University

Annotatsiya: Maqolada tarixiy roman poetikasi va tarixiy shaxs konsepsiyasining adabiyotshunoslikdagi talqinlari tizimlashtiriladi. Tarixiy roman faktlarni takrorlovchi xronika emas, balki davrni syujet, xronotop, konflikt, obrazlar tizimi va muallif pozitsiyasi orqali badiiy qayta tashkil etuvchi janr sifatida izohlanadi. Tarixiy shaxs konsepsiyasi faktik yadro, aksiologik tanlov, psixologik rekonstruksiya va narrativ funksiyaning birligida shakllanishi asoslanadi. Lukach, Baxtin, Uayt, Riker hamda S. Mirvaliyev, G‘. Murodov, A. Nasirov, Z. Raximov qarashlari qiyoslanib, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabati tahlil qilinadi. Natijada tarixiy shaxs obrazini baholashning besh mezoni: manbaviy tayanch, davriy determinatsiya, individualizatsiya, psixologik motivatsiya va konseptual funksiya ajratildi.

Kalit so‘zlar: tarixiy roman, poetika, tarixiy shaxs, badiiy obraz, tarixiy haqiqat, badiiy to‘qima, xronotop, syujet, muallif konsepsiyasi, psixologizm

THE POETICS OF THE HISTORICAL NOVEL AND THE LITERARY INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF THE HISTORICAL FIGURE

Khakimov Mukhammadjon
ORCID: 0009-0000-8275-3724
hakimovmc@gmail.com
TIFT University

Abstract: The article systematizes approaches to the poetics of the historical novel and the concept of the historical personality. The genre is treated as an artistic reconstruction of an epoch through plot, chronotope, conflict, character system, and authorial position. A historical personality is understood as a unity of factual grounding, axiological selection, psychological reconstruction, and narrative function. The views of Georg Lukács, Mikhail Bakhtin, Hayden White, Paul Ricoeur, and Uzbek scholars are compared. Five analytical criteria are proposed: source-based grounding, historical determination, individualization, psychological motivation, and conceptual function.

(cc) BY

Keywords: historical novel, poetics, historical personality, literary character, historical truth, artistic fiction, chronotope, plot, authorial concept, psychologism

1. KIRISH

Tarixiy roman adabiyotning o‘tmish bilan munosabatini eng murakkab shaklda namoyon etadigan janrlardan biridir. Uning murakkabligi shundaki, yozuvchi bir vaqtning o‘zida ikki xil talab bilan ishlaydi: tarixiy voqelikning asosiy koordinatalarini buzmaslik va shu voqelikni estetik jihatdan yaxlit, sababiy hamda ruhiy jihatdan ishonarli badiiy olamga aylantirish. Tarixchi uchun hujjat, sana va faktning tekshiriluvchanligi birlamchi bo‘lsa, romannavis uchun shu faktlarning inson taqdiri, tanlov, konflikt va davr ruhi bilan aloqasi muhimdir. Shu bois tarixiy roman tarixning badiiy nusxasi emas, tarixiy tajribaning estetik interpretatsiyasidir. Lukach tarixiy roman taraqqiyotini Valter Skott tajribasi bilan bog‘lar ekan, janrning kuchini tarixiy jarayonni oddiy insonlar, ijtimoiy kuchlar va davr ziddiyatlari o‘rtasidagi aloqada ko‘rsata olishda ko‘radi [1].

Mavzuning dolzarbligi tarixiy shaxs obrazi masalasida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Real tarixiy shaxs romanga kirishi bilan hujjatdagi “shaxs” holatida qolmaydi: u muallif tanlagan voqealar, nuqtayi nazar, dialog, ichki monolog, detal va konfliktlar vositasida badiiy xarakterga aylanadi. Masalan, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘bek yoki Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi tarixiy ma’lumotlar ko‘plab manbalarda qayd etilgan bo‘lsa-da, badiiy asarda ularning qiyofasi muallifning tarix falsafasi va estetik idealiga ko‘ra qayta tashkil etiladi. Demak, “tarixiy shaxs konsepsiyasi” deganda faqat qahramonning biografiyasi emas, balki yozuvchining shu shaxs orqali davr, hokimiyat, ma’rifat, axloq, mas’uliyat va inson erki haqidagi qarashlari mujassamlashgan badiiy tizim tushuniladi.

Maqolaning maqsadi tarixiy roman poetikasining asosiy kategoriyalarini aniqlash, tarixiy shaxsning badiiy obrazga aylanish mexanizmini tushuntirish va tarixiy haqiqat bilan badiiy to‘qima o‘rtasidagi munosabatni adabiyotshunoslik mezonlari asosida tavsiflashdan iborat. Ilmiy yangilik tarixiy shaxs konsepsiyasini besh tarkibiy mezon - manbaviy tayanch, davriy determinatsiya, individualizatsiya, psixologik motivatsiya va konseptual funksiya - orqali izohlash hamda uni tarixiy roman poetikasining syujet, xronotop va muallif pozitsiyasi bilan yaxlit bog‘lashda ko‘rinadi.

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY ASOS

Tarixiy roman nazariyasida G. Lukachning “The Historical Novel” asari tayanch manbalardan biri hisoblanadi. Olim janrni tarixiy dekoratsiya yoki mashhur shaxslar hayotini hikoya qilish bilan cheklamaydi. Uning fikr tizimida tarixiylik, avvalo, inson xarakteri va ijtimoiy munosabatlarning muayyan davr sharoitidan kelib chiqishini badiiy ko‘rsatish bilan belgilanadi [1]. Shuning uchun tarixiy roman qahramoni, hatto

(cc) BY

u to‘qima personaj bo‘lsa ham, davrning ziddiyatlarini o‘z taqdirida mujassamlashtirishi kerak. Bu yondashuv tarixiy shaxs obrazini ham alohida “buyuk inson” sifatida emas, balki tarixiy jarayon ichidagi faol subyekt sifatida tahlil qilishga imkon beradi.

M. Baxtinning xronotop haqidagi qarashlari tarixiy roman poetikasini tushunishda ikkinchi muhim nazariy asosdir. Xronotop badiiy matnda vaqt va makonning mazmuniy birligini ifodalaydi; tarixiy romanda esa u davrning voqelik modelini shakllantiradi [2]. Saroy, jang maydoni, madrasa, shahar, yo‘l yoki surgun makoni shunchaki fon emas: ular qahramonning imkoniyati va cheklovlarini belgilovchi tarixiy-semantik muhitdir. Tarixiy shaxsning harakati ham aynan shu vaqt-makon munosabatlari ichida ma’no kasb etadi. P. Riker narrativ vaqtni insonning tarixiy tajribani anglash vositasi sifatida ko‘rib, voqealarning oddiy ketma-ketligi bilan ularning hikoyaviy tartibga solinishi o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi [4].

H. Uayt tarixiy bayonning o‘zi tanlash, tartiblash va izohlash jarayonini o‘z ichiga olishini ko‘rsatadi [3]. Bu holat tarixiy romanda fakt bilan ishlashning estetik mas’uliyatini kamaytirmaydi. Yozuvchi tasdiqlangan voqealarni saqlagan holda, hujjatda ochilmagan ichki kechinma, motiv va axloqiy tanlovni tarixiy ehtimollik asosida badiiylashtiradi.

O‘zbek adabiyotshunosligida S. Mirvaliyev milliy roman janrining shakllanishi va tarixiy mavzu taraqqiyotini tizimli yoritgan [5]. G‘. Murodov tarixiy roman genezisi, tarixiy haqiqat va badiiy talqin munosabatlarini umumlashtirgan [6]. A. Nasirov “Yulduzli tunlar”da badiiylik va hayotiy haqiqat aloqasiga e’tibor qaratadi [7], Z. Raximov esa Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasini syujet-kompozitsiya, xronotop va tarixiy qahramon tizimida tahlil qiladi [8]. G. Komilova “Ulug‘bek xazinasi” materialida tarixiy realiyalar, atoqli otlar, dialog va segmentatsiya masalalarini parallel matn tahlili bilan bog‘lab, tarixiy-badiiy matnning ko‘p qatlamli tuzilishini ko‘rsatadi [9].

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-adabiyotshunoslik xarakteriga ega bo‘lib, qiyosiy-tarixiy, struktur-poetik, kontekstual va germenevtik tahlil usullarini birlashtiradi. Qiyosiy-tarixiy yondashuv tarixiy roman haqidagi jahon va o‘zbek adabiyotshunosligi qarashlarining mushtarak hamda farqli tomonlarini aniqlashga xizmat qildi. Struktur-poetik tahlil syujet, konflikt, obrazlar tizimi, xronotop, kompozitsiya, muallif nutqi va psixologizm kabi unsurlarning tarixiylikni yuzaga chiqarishdagi vazifasini belgilash uchun qo‘llandi. Germenevtik yondashuv esa tarixiy shaxsga muallif bergan aksiologik ma’no, ya’ni qahramonning faqat “kim bo‘lgani” emas, balki asarda “nimani anglatishi”ni ochishga qaratildi.

Tahlil birligi sifatida alohida tarixiy fakt emas, “manbaviy fakt → badiiy tanlov → narrativ joylashtirish → psixologik motivatsiya → konseptual ma’no” zanjiri

(cc) BY

olindi. Bunday yondashuv tarixiy shaxsni na mutlaq hujjatlashtirish, na cheksiz badiiy erkinlik mahsuli sifatida talqin qilishdan saqlaydi. Asosiy metodologik tamoyil shuki, romandagi tarixiy detal manbaga mos bo‘lishi mumkin, ammo uning badiiy qiymati syujetdagi vazifasi, qahramon xarakterini ochishi va asarning umumiy g‘oyaviy-estetik tizimiga qo‘shgan hissasi bilan belgilanadi.

4. TAHLIL VA NATIJALAR

4.1. Tarixiy roman poetikasining tizimli tabiati

Tarixiy roman poetikasi biror bitta belgi bilan aniqlanmaydi. Tarixiy mavzu, tarixiy ism yoki qadimgi davr tasviri janrni avtomatik tarzda tarixiy roman qilmaydi. Poetik tizimning birinchi sharti - tarixiy vaqtning sababiy kuch sifatida ishlashidir. Qahramonlar xulqi, ijtimoiy mavqei, siyosiy qarori va ma’naviy tanlovi tasvirlanayotgan davrning real imkoniyatlari hamda cheklovlari bilan motivatsiyalanishi kerak. Shu ma’noda tarixiylik “kostyum va dekor” emas, xarakterlarning ichki va tashqi harakatini belgilovchi struktur omildir. Lukach ta’kidlagan tarixiy harakat hissi aynan shunda namoyon bo‘ladi [1].

Ikkinchi shart - syujetning tarixiy va badiiy sababiyatni uyg‘unlashtirishi. Manbadagi voqealar romanda tugun, qarama-qarshilik, burilish va oqibatlar tizimiga kiritiladi, biroq dramatiklik tarixiy mohiyatni buzmasligi kerak. Uchinchi shart - xronotopning funksionalligi: saroy, shahar, yo‘l, ilmiy muhit yoki jang makoni ijtimoiy masofa, hokimiyat nisbatlari va tarixiy hayot ritmini ochadi [2].

To‘rtinchi shart - ko‘p qatlamli obrazlar tizimidir. Markaziy tarixiy shaxs atrofidagi maslakdosh, raqib, oddiy fuqaro, saroy vakili yoki oila a’zosi davrning turli pozitsiyalarini ifodalaydi. Shu yo‘l bilan qahramon faqat madhiyaviy markaz bo‘lib qolmaydi; roman tarixiy vaziyatga berilgan muqobil baholar to‘qnashadigan epik maydonga aylanadi.

4.2. Tarixiy shaxs konsepsiyasi: faktik yadrodan badiiy xaraktergacha

Tarixiy shaxs obrazi ikki tomonlama tabiatga ega. Bir tomondan, uning ismi, faoliyati, asosiy hayotiy voqealari va davrdagi o‘rni tashqi tarixiy manbalar bilan nazorat qilinadi. Ikkinchi tomondan, roman uning ruhiy holati, individual nutqi, kundalik munosabatlari, ikkilanishi, qo‘rquvi, umidi va axloqiy tanlovlarini badiiy shaklda yaratadi. Shu sababli tarixiy shaxs konsepsiyasining birinchi qatlami faktik yadrodir. Faktik yadro qahramonning tarixiy identifikatsiyasini saqlaydi va badiiy talqinning chegaralarini belgilaydi.

Ikkinchi qatlam - aksiologik tanlov. Muallif tarixiy shaxs hayotidagi barcha faktlarni teng yoritmaydi; qaysi davr, qaror yoki munosabat markazga chiqarilishi asarning qadriyat yo‘nalishini belgilaydi. Uchinchi qatlam - psixologik rekonstruksiya. Tarixiy hujjat “nima bo‘lganini” qayd etishi mumkin, roman esa “bu qaror inson ichida qanday kechgan bo‘lishi mumkin?” degan savolni qo‘yadi. Biroq psixologik to‘qima tarixiy shaxsning ma’lum xarakteri, davr etikasi va voqealar

(cc) BY

mantig‘iga zid bo‘lmasligi kerak. To‘rtinchi qatlam - narrativ funksiya: tarixiy shaxs syujetda qaysi g‘oyaviy va struktur vazifani bajaradi? U davr ziddiyatlarini birlashtiradimi, tarixiy burilishning tashuvchisimi yoki insoniy fojiaga aylangan siyosiy qarorning markazimi?

1-jadval.

Tarixiy shaxs konsepsiyasini tahlil qilish mezonlari

Mezon	Asosiy savol	Poetik vazifa
Manbaviy tayanch	Obrazning qaysi jihatlari tarixiy manbalar bilan tasdiqlanadi?	Tarixiy identifikatsiya va ishonchlilikni saqlaydi.
Davriy determinatsiya	Qahramon qarori davr sharoiti bilan qanday bog‘langan?	Xarakterni tarixiy muhitdan ajralib qolishdan saqlaydi.
Individualizatsiya	Shaxsni boshqa qahramonlardan ajratadigan nutq, detal va xulq nima?	Tarixiy nomni tirik badiiy xarakterga aylantiradi.
Psixologik motivatsiya	Ichki kechinma va qarorlar qanday asoslangan?	Faktlar orasidagi insoniy sababiyatni yaratadi.
Konseptual funksiya	Muallif ushbu shaxs orqali qanday tarixiy-falsafiy masalani ilgari suradi?	Obrazni asarning g‘oyaviy markazi bilan bog‘laydi.

4.3. Tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima muvozanati

Tarixiy roman nazariyasidagi bahsli masala badiiy to‘qimaning chegarasidir. To‘qima tarixiy haqiqatga qarshi emas; u manbada qayd etilmagan, lekin tarixiy ehtimollik doirasidagi suhbat, ichki kechinma va maishiy vaziyatlarni yaratishi mumkin. Uning mezoni - asosiy faktni buzmaslik, davr mantig‘iga moslik va qahramonni ishonarli individuallashtirish. Tarixiy shaxsga asossiz sifat yuklash yoki zamonaviy qadriyatlarni o‘tmishga mexanik ko‘chirish esa badiiy ishonchlilikni zaiflashtiradi.

Shu nuqtai nazardan “tarixiy haqiqat”ni uch darajada farqlash maqsadga muvofiq. Birinchi daraja - faktologik haqiqat: sana, shaxs, voqea va asosiy tarixiy natijaning manbaga mosligi. Ikkinchi daraja - tipologik haqiqat: davrning ijtimoiy munosabatlari, til odobi, hokimiyat tizimi va mental tasavvurlarining ishonarliligi. Uchinchi daraja - psixologik-estetik haqiqat: qahramonning badiiy matn ichidagi qarori, hissiyoti va harakati o‘z xarakter mantig‘idan kelib chiqishi. Kuchli tarixiy roman ana shu uch darajani birlashtiradi. Faqat faktologik aniqlik bilan cheklangan matn xronikaga yaqinlashadi; faqat erkin psixologik fantaziyaga tayangan matn esa tarixiy shaxsning identifikatsiyasini zaiflashtiradi.

(cc) BY

H. Uayt va P. Riker qarashlari faktning narrativ tartibga kiritilishi uning boshqa voqealar bilan ma’no aloqasini kuchaytirishini ko‘rsatadi [3; 4]. Shuning uchun to‘qimani baholashda epizodning hujjatda aynan mavjudligi bilan birga, uning tarixiy bilimga zid emasligi, davr va xarakter mantig‘iga mosligi hamda asar konsepsiyasidagi vazifasi tekshirilishi kerak.

4.4. Xronotop, syujet va psixologizmning tarixiy shaxsni yaratishdagi roli

Tarixiy shaxs talqini xronotop orqali konkretlashadi. Saroydagi nutq, yolg‘izlikdagi ichki monolog, jang yoki ilmiy muhitdagi xatti-harakat turli ijtimoiy va ruhiy ma’no beradi. Baxtin ta’kidlagan vaqt-makon birligi qahramonning “davr ichidagi mavjudligi”ni ko‘rsatadi [2]. Yo‘l xronotopi esa turli qatlamlarni uchrashtirib, markaz va chekka hudud, tajriba va qarashlar o‘rtasidagi farqni ochadi.

Syujet tarixiy shaxs qiyofasini tanlovlar tizimi orqali shakllantiradi. Biografiyadagi ko‘plab epizodlardan muayyan tugunlarning tanlanishi qahramon xarakteri va muallif konsepsiyasini belgilaydi. Shu sababli bir tarixiy shaxs turli asarlarda turlicha talqin qilinishi mumkin; bunday farqning ilmiy-estetik chegarasi manbaviy yadro, tarixiy ehtimollik va badiiy motivatsiya bilan belgilanadi.

Psixologizm tarixiy shaxsni monumental qiyofadan murakkab insonga aylantiradi. O‘zbek tarixiy romanlarida Navoiy, Ulug‘bek va Bobur ilm, davlat, e’tiqod, oila hamda siyosiy mas’uliyat o‘rtasidagi ziddiyatlar ichida tasvirlanadi. A. Nasirov va Z. Raximov tarixiy qahramon badiiyligini hayotiy haqiqat, syujet-kompozitsiya va individual uslub bilan bog‘laydi [7; 8]. G. Komilova Bobur merosidagi vatan, taqdir, qudrat, safar va inson poetik konseptlarini tarixiy makon, shaxsiy tajriba va madaniy ong bilan bog‘liq holda talqin qiladi [10].

5. MUHOKAMA

Tahlil tarixiy roman poetikasini faqat “tarixiy fakt + badiiy to‘qima” formulasi bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Tarixiy vaqt xarakter va konfliktga ta’sir etadi, xronotop davr tuzilishini konkretlashtiradi, syujet esa tarixiy jarayonni insoniy tanlovlar tizimiga aylantiradi. Shu tariqa tarixiy shaxs biografik ma’lumotlar majmuasi emas, poetik tizimning faol markazi sifatida namoyon bo‘ladi [6; 8; 9].

Mazkur yondashuv romanni tarix darsligi mezoni bilan o‘lchash hamda badiiy erkinlikni mutlaqlashtirishdan saqlaydi. Maqbul mezon - faktik va davriy ishonchlilikni saqlagan holda yozuvchining interpretatsiya huquqini tan olishdir. Muallif erkinligi manbaga zidlikda emas, hujjatda ochilmagan insoniy bog‘lanishlarni tarixiy-estetik ehtimollik asosida yoritishda namoyon bo‘ladi.

Taklif etilgan besh mezon amaliy tahlilda tarixiy qahramonning manbaviy tayanchi, davr bilan aloqasi, individualizatsiyasi, ichki qarorlar motivatsiyasi va asar konsepsiyasidagi funksiyasini izchil tekshirish imkonini beradi. Natijada tarixiy shaxs obrazi umumiy “ijobiy” yoki “salbiy” bahodan ko‘ra uning poetik qurilishi asosida tavsiflanadi.

(cc) BY

6. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tarixiy roman poetikasi tarixiy voqelikni estetik qayta tashkil etadigan ko‘p qatlamli tizimdir. Uning asosiy belgilarini tarixiy vaqtning xarakter va konfliktga ta’siri, funksional xronotop, tarixiy sababiyatga tayangan syujet, ko‘p nuqtai nazarli obrazlar tizimi, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning muvozanati hamda muallifning konseptual pozitsiyasi tashkil etadi. Tarixiy shaxs esa shu tizimda faktik prototipning nusxasi bo‘lib qolmay, davrning muhim ziddiyatlari va axloqiy muammolarini o‘zida mujassamlashtiruvchi badiiy xarakterga aylanadi.

Tadqiqot natijasida tarixiy shaxs konsepsiyasini tahlil qilish uchun besh mezon ajratildi: manbaviy tayanch, davriy determinatsiya, individualizatsiya, psixologik motivatsiya va konseptual funksiya. Bu mezonlar real shaxsning qanday badiiylashtirilganini izchil tekshirish hamda tarixiy ishonchlilik bilan estetik erkinlik o‘rtasidagi chegarani aniqroq belgilash imkonini beradi. Ularni Oybek, Odil Yoqubov va Pirimqul Qodirov tarixiy romanlari materialida qiyosiy qo‘llash keyingi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lukács G. The Historical Novel / Translated by Hannah and Stanley Mitchell. - London: Merlin Press, 1962.

2. Bakhtin M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays / Ed. M. Holquist; trans. C. Emerson and M. Holquist. - Austin: University of Texas Press, 1981.

3. White H. Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. - Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

4. Ricoeur P. Time and Narrative. Vol. 1 / Trans. K. McLaughlin, D. Pellauer. - Chicago: University of Chicago Press, 1984.

5. Mirvaliyev S. O‘zbek romani. - Toshkent: Fan, 1969.

6. Murodov G‘. Tarixiy roman: genezisi, keyingi taraqqiyoti. - Toshkent: Fan, 2005. - 168 b.

7. Nasirov A. N. Badiiylik va hayotiy haqiqat (“Yulduzli tunlar” va “Ona lochin vidosi” romanlari misolida). - Istanbul: KESIT, 2019. - 139 b.

8. Raximov Z. A. Odil Yoqubov tarixiy romanlari poetikasi: filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. - Farg‘ona, 2023.

9. Komilova G.O. “Ulug‘bek xazinasi” romanini raqamlashtirish va segmentatsiya asosida o‘zbek-ingliz parallel korpus bazasini shakllantirish // Science Time. - 2026. - Vol. 4, No. 8/2. - B. 58-62. DOI: 10.66345/st.7168.

10. Komilova G.O. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida lingvokognitiv tasvir va poetik konseptlar tizimi // “Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o‘rni” xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. - 2026. - Vol. 1, No. 01. DOI: 10.52773/tsuull.conf.2026./FKSA3148.

(cc) BY